

Agárdiné Malek Zsuzsanna:

Oedipus és Elektra komplexusa. A két alapkonfliktus múltja és jelene Szophoklész három drámája¹ alapján

Megjelent: *Thalassa* 2000. 2-3. sz. 177-191. p.

Freud a *Három értekezés* egyik lábjegyzetében írja: „az Ödipusz-komplexus a neurózisok alapkomplexusa. [...] Minden újszülött előtt az a feladat áll, hogy úrrá legyen az Ödipusz-komplexuson, akinek ez nem sikerül, neurotikussá válik”.² Ide kívánczik egy másik gondolat a *Metapszichológiai írások*-ból is: a tudattalan tartalmát egy pszichikus őslakossághoz hasonlíthatjuk, ez képezi a tudattalan magját.³

De vajon hogy került a mitológia a pszichológiába? Mi vonzotta a pszichoanalízist a mítoszok világához, a vallástörténethez, az etnológiához, a humán- és társadalomtudományok egyéb ágaihoz – hogy a pszichoanalízis néhány „klasszikusát” (C. G. Jung, T. Reik, O. Rank, Szondi L., Róheim G., M. Mead) említsük?

Mint ismeretes, a pszichoanalízis klinikai gyakorlata retrospektív jellegű: minél jobban elmélyed az analizált múltjában, annál inkább megérti jelenét. Ezzel a módszerrel jutott el Freud – önanalízise és analitikus praxisa során megtapasztalva, felismerve – a gyermek korai életszakaszában zajló nagy konfliktushoz, amit Szophoklész tragédiájának hősről, Oedipus királyról nevezett el.⁴ A komplexust egyetemlegesnek, mindenki által átélt fejlődési fázisnak tartotta, ami később a felejtés homályába merül.

Amikor Freud behatóbban kezdett foglalkozni a kényszerneurózissal, érdeklődése a totemizmus felé fordult. Így fedezte fel a totemizmus két tabu-törvénye és az Ödipusz-komplexus kettős tartalma közötti megegyezést. A tabu-törvény így szól: a totemet megölni és ugyanazon totemklánhoz tartozó nővel nemileg egyesülni nem szabad. Az Ödipusz-komplexus tartalma pedig úgy szól: az apát az útból eltenni és az anyát feleségül venni tilos. A totemállatot ugyanakkor az apával, mint a klán ősapjával azonosította.

¹ A tanulmányban elemzett és idézett Szophoklész-drámák: *Oedipus király* és *Oedipus Kolonosban* Babits Mihály fordításában; *Elektra* Devecseri Gábor fordításában. In: Szophoklész drámái. 1983. Budapest: Európa 163-229., 353-427.; 231-291. A görög neveket természetszerűleg az említett kiadás, illetve Kerényi Károly névhasználata szerint használom.

² Freud, Sigmund, 1995. *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi. 117.

³ Freud, Sigmund, 1997. *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Budapest: Filum.106.

⁴ Első említése az 1900-ban megjelent *Álomfejtés*-ben történt.

Újra olvasva Szophoklész drámáit az Ödipusz-komplexus tartalmának elemzése szempontjából, egyaránt törekszem a műalkotások irodalompszichológiai vizsgálatára és a mítoszok rejtett tartalmainak a megértésére is. A mitológiában tükröződő léttörténeti összefüggéseket vizsgálva azt feltételezem, hogy rajtuk keresztül eljutunk az alapkönfliktusokban összesűrűsödő mélyebb okokhoz.

I.

A múlt század második felében jelent meg egy, az ókori kutatásban azóta korszakosnak számító – de a tudománytörténetben nem eléggé méltatott – tanulmány: *Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természetéről alapján* (1861).⁵ Freud ismerte a művet, ez kiderül a *Totem és tabu* egy félmondatos utalásából, de jelentőségét ő sem fedezte fel.

Johann Jakob Bachofen, a szerző „betolakodó” volt: svájci jogászprofesszorként jelentette meg a prehistorikus és az ókorral foglalkozó írásait. Ha kívülálló volt is, nem dilettáns: klasszikus műveltsége, az ókori kutatás legfontosabbnak számító egyetemi központjaiban végzett tanulmányai, sokrétű klasszika-filológiai ismeretei, utazásokkal egybekötött levéltári kutatásai hitelesen megalapozták tudományos munkáját. Ez a maga korában és utóéletében nem kellően értékelt tudós úttörő szerepet játszott az őstörténeti és tudományos családtörténeti kutatásban.⁶

Ókori történeti forrásokra, néprajzi leírásokra, a vallások, misztériumok, kultuszok, mítoszok világára, az antik művészek alkotásaira támaszkodva dolgozta ki koncepcióját.

Gondolatrendszerének lényege, hogy az emberi nem legkorábbi társadalmi, kulturális szerveződési foka nem a patriarchátus volt, mint ahogy ezt a korabeli tudomány és közfelfogás tartotta, hanem azt megelőzte a matriarchátus. Pontosabban, az általa feltételezett fejlődéstörténeti vonal: hetairizmus–matriarchátus–patriarchátus.

A matriarchális kultúra középpontjában az anya joga, az anya mint szülő-anyja áll. A matriarchátusban élők a legszorosabb kapcsolatban vannak a természet törvényeivel, a fizikai, anyagi világgal. Minden dolgok kezdete és forrása a föld, minden termékenység belőle ered. Az egész gondolkodást áthatja a fizikai-anyagi léthez, a termékenységhez való kötöttség. A termékeny szülő-anyja a termékeny föld élő mása.

⁵ In: Bachofen, J.J., 1978. *A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások*. Szerk. Sarkady János. Budapest: Gondolat 97-310.

⁶ Érdekes módon F. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkája - amelyben kritikai értékelését is adta a műnek – hozta meg a szélesebb ismertséget Bachofen számára.

A férfierőt a földből fakadó vizekkel azonosítja, s így a nemző nedvet „alárendeli” az anyaölnök. A Föld-anyához kötöttséget őrzik többek között az *anyanyelv*, *anyaország*, *szülőhaza*, *anyaszínház*, *anyaszentegyház* szavaink. Az anyajog nem ismer apát, a gyermeket apanélkülnek, sok-apájúnak tünteti fel. A gyermekeket az anya után tartják számon, a geneológiai felsorolásokban az anyai ősöket emelik ki. Ezt a matrilineáris leszármaztatást őrzi például a zsidó hagyomány, amely szerint zsidónak az számít, akinek az anyja zsidó. A gyermekek társadalmi rangját az anya helyzete adja. Jogilag kizárólag a leánygyermekek örökölhetnek, viszont a nővérek házassítják ki és látják el hozománnyal a fivéreiket. A nővérek egymással anyai-vérségi alapon nagyon szoros és bensőséges kapcsolatokat tartanak fenn. Kizárólag a leánygyermek kötelessége az idős szülőkről való gondoskodás (az *Oedipus Kolonosban* című drámában Oedipust Antigoné kíséri vándorlásai során).

Bachofen álláspontja, hogy a mitológiai hagyomány az ősi korok léttörvényeinek hű tükre, az ősi eredetű gondolkodásmód megnyilatkozása. A mítosz magába foglalja a kezdeteket. De vajon milyen ősi eredetű léttörvényekre utal az Oedipus- és Elektra-történet?

Oedipus azzal, hogy feleségül vette anyját, birtokába, fennhatósága alá vonta őt. Tehát a fiú önmagát az anya fölé helyezte. Ezzel a matriarchátus legfőbb uralkodó elvét, az anya elsőbbségét sértette meg. Iokasté vigasztalónak szánt szavai: „Álmaiban már sok ember szeretkezett / saját anyjával.”, a hetairikus, korlátozás nélküli elvre utal.

A történet előzményében Laios, az apa elrabolja, házába viszi és „feleségszerepben” tartja Khrysipposzt a szép ifjút, Pelops király fiát. Ezért küldi büntetésül Héra, a házasság istennője a Szfinxet Thébába. Oedipus tragikus élete még meg sem kezdődik, de már sérül a déméteri matriarchátus uralkodó elve, a házasság szentsége és tisztasága.

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a hetairizmus és a déméteri matriarchátus jellemzésére és összehasonlítására. A szerző szerint a hetairikus elv őrzi a legtisztábban a természeti-anyagi törvényeket; leráz magáról minden bilincset, bármiféle korlátozást isteni lényre elleni vétkeknek tart. Ez egyfajta – az utókor szemében – rendezetlen szexuális magatartásformát jelent, amit csak nagyon lassan vált fel a déméteri matriarchátusban megjelenő rendezettebb állapot és vele együtt a házasság intézménye és uralkodó eszméje, a házasság tisztaságának elve. Úgy látszik, hogy a déméteri elv egy vele ellenkező, eredetibb, ősbibb elv megcsorbítása, maga a házasság pedig egy vallási törvény megszegése. Erre a különböző vallási misztériumokból, a női engesztelő áldozatokból lehet visszakövetkeztetni. A hetairizmus egy szakaszában ugyanis ki kellett hogy engeszteljék az anyag természeti törvényeitől való elhajlást, amely a házasságban öltött testet, hogy újból visszanyerjék az istenség jóindulatát.

A női engesztelőáldozatok az idők folyamán mind kisebb méretűvé váltak, mind könnyebb szolgáltatásokká zsugorodtak. A matrónák hetairikus gyakorlatát a lányoké váltja fel, a házasságon belülit a házasság előtti, a mindenkinek válogatás nélküli szexuális felkínálkozást az egyes személyekre korlátozás. Ezt a messzi múltba visszanyúló engesztelőáldozatot őrizte meg a „*jus primae noctis*” feudális hagyománya. Az egész női nem adósságát egy külön rend, a templomi szolgálatot teljesítő papnők vállalják magukra, ezen az áron mentve fel a matrónákat az odaadás mindennemű kötelezettsége alól. Az egyéni szolgáltatás legenyhébb formájaként a női haj feláldozása jelenik meg, a haját ugyanis a viruló női testtel egyenértékűnek tartották. Ennek az „áldozat”-nak az emlékét őrzi az ortodox zsidó hagyomány, amely szerint esküvő után az asszonyok kopaszra nyíratják fejüket (így egész életükön keresztül parókát kell viselniük).

A vallási törvények és misztériumok így módon őrzik a házasság tisztaságát, egyúttal a korábbi, a hetairikus állapotba való – a tisztán természeti törvényeknek engedelmessé – visszalépést is megakadályozzák. Így válnak egyúttal társadalmi szervező erőkké is. Ebben a korban minden szülő-anya mint „Nagy-természetanya” egyesíti magában az anyaság mindkét fokát: az alacsonyabb rendű, tisztán természetit és a magasabb rendű, házassággal rendezett. A házasság intézményének e korai megjelenése a déméter matriarchátus győzelmét jelenti. És csak a fejlődés további fokozata lesz a házasságban az apajogság elismerése.

Oedipus – mégoly akaratlanul – megölte Iokaszté (történetesen saját anyja) férjét s helyébe lépett, ezzel megsértette a déméter elvet, a házasság tisztaságának az elvét is. Azzal pedig, hogy saját anyja férjeként egyúttal nemzője testvéreinek is, az anyai vérségi kapcsolatokat zavarta össze és ezáltal az anyai vérségi jogból fakadó törvényeket is megszegte.

Az apa megölésének a bűne már egy másik fejlődési szintet jelent. Mivel a nemző apa ebben a korban bizonytalan, ennek megszüntetésére a férfi birtokába veszi a nőt. Az anya uralmát így felváltja az apa uralma: a természeti törvényeket és az ezeknek való alárendeltséget egy másik, magasabb, „szellemi” törvényeknek való engedelmség, ami már az apához kötött. Oedipus az apagyilkossággal e magasabb szellemi törvények ellen is vét.

Oedipus története – amint látható – együtt őrzi a matriarchális és patriarchális gondolkodás törvényeit, a *még* meglévő matriarchátus és a *már* létező patriarchátus uralkodó elveit. „Tragikus bűnei” – az uralkodó elvek elleni vétkek – egyrészt kifejezik a matriarchátus „öntudatlan” törvényeivel való ütközést, másrészt az apajog által szentesített törvények, az új rend megsértését is.

Szophoklész másik drámájában, az *Oedipus Kolonoszban* címűben a vak, öreg király, halála közeledtét érezve, az Eumenidák vagy más néven az Erínuszok szent ligete felé igyekszik. Ők a legöregebb istennők, ők képviselik a mitológiában a legősibb anyai jogokat. Mint ahogy az előző fejtegetésekből kitetszik, Oedipus bűne anyjával szemben „többes”, végül közvetve öngyilkosságáért is felelős. Az anya megölését az Erínuszok soha nem hagyják megtorlatlanul, így már érthető, hogy miért éppen ide megy vándorlásai végén Oedipus. Halálával, előttük, a „Nagy-természetanya” előtt akar mintegy élő áldozatot bemutatni, tőlük akar engesztelést kapni.

Oedipust azonban helyettük Zeus, az apajogot képviselő főisten szólítja meg: „Hallod-e, hívlak, Oedipus, mit késlekedsz?” Ezután nagy fény kíséretében eltűnik Oedipus a föld színéről, nem tudni, hogy „vagy égből jöttek érte, vagy a föld / nyílt meg s magába vette őt jóságosan.” Bűneitől való megszabadulását, a megbocsátást jelképezi fájdalom nélküli halála. Ezt a fájdalom nélküli halált azonban *már* a büntető-jutalmazó, az apajogot képviselő Zeusnak köszönheti. Oedipus halálának a körülményeiben is megmutatkozik a két gondolatvilág találkozása. Az átmenet az egyikből a másikba; az anyauralmat – mely nem ismer megbocsátást, csak vérbosszút – felváltja az apai kiengesztelődés és a törvények megszületése.

Hogyan tükröződik mindez az *Élektra*-drámában? A Trójából hazatérő királyt, Agamemnont felesége, Klütaimnésztra és szeretője, Aigiszthosz meggyilkolja. Élektra egész életét a gyásznak szenteli, miközben visszavárja Oresztészt az öccsét, hogy bosszút álljon a gyilkosokon.

Itt is két állítás (tiltás) fogalmazódik meg; az apát megölni bűn, és az anyát megölni bűn. És egy kérdés: vajon az anya megölését indokolja-e az apa megölése?

Élektra Klütaimnésztrában, az anyában csak apagyilkost lát, és nem veszi tekintetbe védekezését, ami az anyajog alapján áll: „Annak megölni lányomat nem volt joga.” Azzal, hogy Agamemnón a trójai háborúba indulás előtt feláldozta lányukat, Iphigeneiát, súlyos bűnt követett el az anyajog ellen: a leánygyermek megölésével a női természet-principiumot, magát a Föld-anyát érte sérelem. Az anyai vérbosszú az anyai szülés jogához tartozik, tehát Klütaimnésztra bosszúja ezen az alapon jogos tett volt.

Amikor Klütaimnésztra véghez viszi véres tettét, az Erínuszok nem mozdulnak, viszont – a mítosz Aiskhylosnál és Euripidésnél olvasható irodalmi feldolgozásaiban – az anyagyilkos Oresztészt üldözőbe veszik. „A férfival, kit ölt, nem volt vére egy” – mondják Aiskhylos *Eumenisek*-ében. A férjgyilkosság nem tartozik az ő „hatáskörükbe”, az anyajog legősibb, legerősebb isteni képviselőinek természeti törvényei nem sérültek meg. Az

Erínüszek és Klütaimnésztra egyazon alaptörvényből, az anyag, a Föld, a természet, a szülés jogából, az anyajogból indulnak ki, így nyer igazolást a maga természeti-anyagi törvényeinek engedelmeskedve az anyai vérbosszú.

Élektrában is munkál a vérbosszú, de ő más szempontok szerint ítél. Elektra szemében *már* többet ér az apai leszármazási jog, mint a vad, szenvedélyes, csak a természeti törvényeknek engedelmeskedő anyajog. Ezen az alapon válik számára az apa megölése nagyobb bűnné, mint az anyáé. Elektra azonban passzív, a megoldást a férfitől várja. Amíg Oresztész nem érkezik meg, csak átkozódik, szóban ítéli el az apa- és férjgyilkosságot, a házasság szentségének a meggyalázását. És csupán öccse megérkezésekor bátorodik fel, mintegy maga elé tolva a cselekvő Oresztészt, az apollói törvények képviselőjét. (A mítoszban Oresztész Apollóntól kap „felhatalmazást” az apagyilkosság megtorlására és a tőle kapott nyilakkal próbál védekezni a bosszúszomjas Erínüszekkel szemben.)

Élektrában ugyanakkor már Oresztész megérkezése előtt megérlelődik minden. Az anya jogai elé helyezi az apa uralmi jogait, s hatalmi jelképeit elismeri. Elektra már elsősorban ezeket tiszteli, velük azonosul, őket képviseli. Személyével (Oresztésszel együtt) az anyajogot meghaladó apollói törvények és elvek, az apajog normái kerülnek be a kultúrába.

Apollón egyik ragadványneve: „Phoibos”, ami tisztát, fényeset, ragyogót jelent. Isteni hatásköre kiterjed a szellemi életre, a művészetekre, ugyanakkor elsősorban a rend, a harmónia, a törvényszék (és nem a véres törvénykezés), a kiengesztelődés elveit érvényesíti. Az Olympos több más főistenével együtt a kultúrantropológiai fejlődés újabb fokozatának, az apauralomnak a képviselője. Elektra közelségét Apollónhoz – az apajog megszemélyesítőjéhez – mi sem bizonyítja jobban, mint a neve, ugyanis Elektron *ragyogót* jelent. Elektra passzív, de cselekvést katalizáló magatartásában jól megragadható az anyajogot felváltó és azon győzedelmeskedő apauralom.

Ezek a mitológiai történetek és művészi megfogalmazásaik az emberi létezés legősibb mozzanataihoz vezetnek vissza minket. Ahogy az embrió fejlődése mintegy megismétli a törzsfajlódást, ahogy az embergyerek néhány év alatt reprodukálja az emberi faj felegyenesedését és két lábra állását, a kommunikációban az emberi nyelv kialakulását, úgy az emberi psziché is - felgyorsítva - mintegy bejárja azt a sok ezer éves múltat, amit az emberi nem fejlődéstörténete során megtett.

Az Oedipus- és Elektra-mítosz, illetve ókori művészi feldolgozásaik hűen őrzik az őstörténet nagy társadalmi-kulturális fordulatót, az átmenetet a matriarchátusból a patriarchátusba, a véresen tragikus események pedig a változásokat kísérő nagy

konfliktusokat. Úgy gondolom, ez az Ödipusz- és Elektra-komplexus forrásvidéke. Mondhatnánk úgy is: így élt és gondolkodott freudi elnevezéssel élve a „pszichikus őslakosság”, a *Totem és tabu* népe. Ezt a pszichikus őslakosságot őrzi tudattalanunk az alapkonzfliktusaiban. De míg az emberiségnek sok ezer év állt a rendelkezésére, hogy ezeken a konfliktusokon keresztüljusson és feldolgozza azokat, addig az egyes embernek „csak” röpke egy-két évtized.

Az viszont, hogy egy fiú vagy egy lány ezt a fejlődési szakaszt, illetve folyamatot neurózis nélkül „megússza” és hogy - az egyéni predispozíciók mellett - aktív-alakító erővel bíró, hasznosan tevékenykedni, pihenni, örülni tudó felnőtté váljon, nos ez mindenekelőtt a nukleáris család milióján, érzelmi, nevelési sajátosságain, identifikációs mintáin és interakciós mintázatán múlik.

II.

Eddig az Ödipusz- és Elektra-komplexus léttörténeti forrásvidékét vizsgáltuk meg a mítoszok világán keresztül. A továbbiakban a Szophoklész- drámák néhány jellegzetes motívumát, szimbolikus alakját és mozzanatát emelem ki, és ezek pszichológiai értelmezési tartományát mutatom be. Majd az *Oedipus király* című tragédia drámai logikája és a pszichoterápiás folyamat közötti analógiát elemzem, végül Oedipus tragikus sorsát és Elektra személyiségének az alakulását.

A Dögvész

A dráma exozíciója szerint a Szfinksz talányának megfejtése után Oedipus jutalmul megkapja a királyságot és Iokasté, az özvegy királynő kezét. Sokáig békében uralkodnak, majd egyszer csak „Dögvész” sújtja Théba városát. A város lakói esdeklőn járulnak Oedipus elé, hogy tegyen valamit.

De mit jelent a „Dögvész”, ami elindítja a tragédiát? A virágzó város lakóit betegség tizedeli. Oedipus mint „jó király” azonosul a város szenvedésével: „de az én szívem egyként nyög rajtam, rajtad, s a hazán”.

A várost pusztító betegség valójában Oedipus neurotikus tünetének a szimbolikus kivetülése; azt a rejtett, tudattalan konfliktust jeleníti meg, teszi láthatóvá és megragadhatóvá, ami szenvedésnyomásával Oedipust a tünet okának felderítésére készíti. Ezt nem cáfolja az a

tény, hogy – miként annyi más nagy mítosz esetében is – a korabeli valóság elemei (esetünkben az athéni pestis tragikus emléke) is beleszövődnek a költői megformálásba.

A Szfinksz

Ekhidna kígyóistennő (félíg széparcú, csillogó szemű ifjú nő, másik felében rettenetes, mindent felfaló óriáskígyó) és Orthos (kegyetlen félíg kígyó félíg kutya alakú) az alvilág egyik őrző kutyájának a gyermeke. Sőt, egy elbeszélés szerint nagyanyja egyenesen Gaia, a nagy Földanya volt. „Kemény dalnok”, „oroszlántestű szárnyas csodalány”, „a talány szörnye”, „szárnyas szűz” elnevezései fordulnak elő vele kapcsolatban.

Egyes mitológiai történetekben rejtvényét énekelve adta elő. E tulajdonsága, „kettős lény” alakja révén a sziréekkel rokonítható: ők félíg nők, félíg madárlények, akik nem csak elcsábítják és a halálba éneklük a szerencsétlenül járt hajósokat, hanem mindenkit elkísérnek a halál birodalmába, énekükkel enyhítik is a halálfélelmet.

A Szfinkszet Héra, a házasság tisztaságán örködő istennő küldte Thébába még Oedipus érkezése előtt, megtorlásul Laios házasságtörése miatt. Egy elbeszélés szerint Théba legszebb ifjait rabolta és falta fel. Amikor Kreonnak, Iokasté fivérének a fiát is megölte, Kreon kihirdette, hogy azé lesz Iokasté és a királyság, aki megfejt a Szfinksz rejtvényét. Az ismertebb mitológiai változat szerint a thébaiak mindennap összegyűltek, hogy a találós kérdésen törjék a fejüket. Amikor ez nem sikerült nekik, egyet elrabolt és elpusztított közülük. Oedipus megfejtette a talányt: „Az emberre gondoltál!” – mondta. A Szfinksz erre a mélybe vetette magát.

A Szfinksz – véleményem szerint – egész lényével a női principiumot képviseli. Születése okán a chtonikus, a sötét alvilághoz kötődik, természeténél fogva a vad, kiismerhetetlen természeti-anyagi világ része. A titok, amit őriz, Kerényi Károlyt idézve, így hangzik: „Van egy kétlábú a földön és egy néglábú, ugyanazzal a szóval nevezett, és háromlábú is. Minden élőlény közül, ami a földön, a levegőben és a tengerben mozog, egyedül ő változtatja az alakját. Akkor halad a leglassabban, amikor a legtöbb lábán jár.”⁷ A találós kérdésben rejlő titok az emberről szól, a születés, a halál félelmetes misztériumáról és körforgásáról, amit a Természet-anya és minden anya birtokol, de aminek a hatása alól semmi és senki nem vonhatja ki magát.

De mi vonzotta Théba legszebb ifjait rendületlenül a próbatevésre? Értelmezésben az a szexuális fantázia mutatkozik meg itt szimbolikusan, amit az Ödipusz-vágy képvisel:

⁷ Idézi: Kerényi Károly, 1977. *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat. 249.

egyesülni az anyával, ami meg is történik a felfalás által. Abban, hogy nem tudtak megfelelni a rejtvénynek, a szellemi (pszichikai?) impotencia jele érzékelhető, ami analitikusan visszavezethető az intrauterin helyzettől való félelemre, amely olykor a coitust kíséri.

Ők az infantilis libidó és erkölcs azon korai fejlődési szakaszában vannak, amelyben a tabu tilalmáról még „tudattalan tudásuk” sincsen. A következő fejlődési fázist képviseli már a titkot megfejtő Oedipus, aki a dráma végére eljut a tabu tilalmának a tartalmához.

A Szfinksz a női természet sötétebb, orál-szadisztikus agresszív oldalait egyesíti magában: az anyát, aki nem engedi el a fiát, inkább „bekebelezi”, nehogy a saját útját járhassa; a bosszúálló családanyát, aki az őt ért sérelmet megtorolja (Héra); a lányt („szárnyas szűz” „csodalány”), aki csábít, de nem adja át magát a testi örömöknek, ezzel kínozza a férfinemet; és végül az agresszív, „felfaló”, „kasztráló” nőt.

Grünberg Béla magyar származású, Franciaországban élő pszichoanalitikus *A kincsestárat teremtő gyermek* című tanulmányában⁸ foglalkozik a Szfinksz alakjával is. Azt írja, hogy az Oedipus-mítosz interpretációi között nem található olyan, amelyik koherens módon magába foglalná ezt az elemet. Megemlíti, hogy Freud apai figuraként értelmezi a Szfinkszet, mint az apagyilkosság előképét (*Dosztojevszkij és az apagyilkosság* című tanulmányában), mások fallikus anya-imagónak tartják.

Grünberg e tanulmányában a serdülők lelki folyamatában zajló narcisztikus védekezésnek írja le az Oedipus–Szfinksz-találkozást, mint az Ödipusz-szituáció kikerülésére szolgáló elhárítást. A Szfinksz az ő interpretációjában „szimbólumok agregátuma”, „neme szerint meghatározatlan”, egyiptomi változata „egy kincstár őrzője” és mint ilyen, „szimbólumok üres hordozója”, ezáltal párhuzam vonható a Szfinksz és a Bálvány között. Konceptiójában a Szfinksz (vagy a Bálvány) a kamaszkori rajongás tárgya, a narcisztikus projekciók központi figurájaként – ami valójában kígyó, s mint ilyen, anális szimbólum – „a hatalmas és veszedelmes anális mágikus falloszt” és bizonyos mértékben az análszadisztikus anyát képviseli (az apai fallosz birtokosaként) rejtélyes ígéretével és kétértelműségével. E felfogás Szfinksz-értelmezésébe ehelyütt nincs mód belefogni, azonban azt sem állítom, hogy nekem sikerült megoldanom a Szfinksz rejtélyét. De be szerettem volna mutatni, hogy egymástól eltérő nézőpontokból kiindulva, a görög mitológiai összefüggésekből részben kiragadva, mennyire eltérő értelmezési tartományához lehet eljutni a Szfinksz alakját illetően.

A vak jós, Tiresias

⁸⁸ *Thalassa* (8) 1997 2-3: 5-20.

Neve szerint a jelek, a *teirea* magyarázójaként a múlt és jövő összekötője, a jelen ismerője, aki a transzcendens erők és az emberi valóság között közvetít.

Két történet is szól a megvakulásáról. Az egyik szerint pelyhedző állú ifjú korában, vadászat közben szomját oltva egy forrásnál, véletlenül megpillantotta az éppen ott fürdőző Athéné kebleit és ölét. Az istennő megharagudott rá, szemére helyezte a kezét és megvakította. Egy társnője rimánkodására – aki történetesen Tiresias anyja volt – azonban jóvendómondóvá tette.

A másik történet szerint mint ifjú pásztor egyszer egy kígyópárt látott párizni. Botjával megölte a nőstényt, s abban a szempillantásban nővé változott. Ezután hét esztendeig nőként élve, megtapasztalta a férfiak szerelmét. Hét év után ismét látott egy szeretkező kígyópárt, most azonban a hímet ütötte agyon, s nyomban visszaváltozott férfivá. Éppen akkor vitatkozott Zeus és Héra – az uralkodó isteni házaspár – arról, hogy a férfi vagy a női nemnek jelent-e nagyobb örömet a szerelem. Tiresiaszt hívták meg döntőbírónak, aki azt válaszolta: „Csupán egy tizedrészét élvezzi a férfi és tízszer annyi gyönyörrel telik el az asszony, örvendezve lelkében.”⁹ Mivel Tiresias kimondta azt, amit nem szabadott volna, Héra haragjában megvakította, Zeus viszont látnoki képességgel kárpótolta.

Mindkét történet a szexualitással kapcsolatos. Ez volt a büntetése azoknak, akik valami olyasmit láttak, amit nem volt szabad megpillantaniuk: ahogy Tiresiasnak a meztelen istennőt vagy a szeretkező kígyókat (szinte kínálkozik az ősjelenetre való asszociáció), úgy Oedipusnak az anyja ölét. Mindkettő vaksággal bünhődött. Az analitikus gondolkodás szerint megvakításuk a tudattalan szexuális vágyfantáziákat kísérő kasztrációs szorongás szimbolikus megfelelőjeként értelmezhető.

Iokasté, az anya és Oedipus párbeszéde

Iokasté és Oedipus feszült párbeszédéből egyre több részletre derül fény. Amikor már kezdene összeállni a kép, Iokasté ködösíteni próbál, le akarja állítani Oedipus kutatását:

Iokasté: Mi az? Kiről szólt? Mit törödsz te vele?

[.....]

Iokasté: Az istenekre, hogyha kedves életed,

ezt ne kutasd! – Elég kín ez *énnekem!*

⁹ Idézi: Kerényi K. id. mű 251.

[.....]

Iokasté: Mégis; fogadj szót, kérlek, ne kutass tovább!”

De Oedipust az igazság kiderítése tovább hajtja:

„*Oedipus:* Hogy fogadjak szót? Nekem látni s tudni kell.

Iokasté: Én jót mondok... Én a legjobbat akarom...

Oedipus: Már ez a *jó* régóta gyötri lelkemet.”

Vajon miért éppen Iokastéval zajlik Oedipusnak a részleteket feltáró párbeszéde? Miért próbál kódósítani Iokasté?

Az anya, az Ödipusz-szituáció központi szereplője (gerjesztője) az infantilis szexuális vágy tárgya, s mint ilyen, olykor a vágy kiszolgálója vagy éppen maga is saját megoldatlan Ödipusz-konfliktusának a foglya, amelyben eszközként használja fel a fiát. Így találkozhat össze a pszichoszexuális fejlődés természetes velejárójaként jelentkező infantilis vágy az anya tudattalan vágyaival.

N. Chodorow idézi¹⁰ J. Whitting és munkatársai megállapításait olyan kultúrákról, ahol gyakori szokás, hogy az anyák együtt alszanak gyermekükkel, és ahol hosszú ideig fennáll a szülés utáni szexuális tabu, olykor néha csábító módon kezelik fiaikat. A mai klinikai praxisban szintén nem egy élettörténetből kiderül, hogy a fiúgyermek hosszabb-rövidebb ideig együtt aludt az anyjával, néha még a kamaszkoron túl is. Arra is van példa - erre a paciens patológiájából, tüneti viselkedéséből lehet visszakövetkeztetni, s ezt azonosítani és kezelni kell tudnunk a pszichoterápiában -, hogy az anyai (lányoknál az apai) gondoskodó magatartás látens csábítást takar.

Az overprotektív szülői magatartáson gyakran átsejlik a gyermek felé irányuló anyai (apai) rejtett erotizmus. Mindez, ha különböző mértékben is, a felnőtt világ leplezett szexuális abúzusának tekinthető (ennek az összefüggésnek a valóságos és jelentősége mellett Ferenczi Sándor¹¹ Freud revideált csábítás-elmélete ellenében is kiállt), ami patogénizáló hatású, mert „anyásított (apásított) világot” teremt a fiú (lány), illetve a felnőtt férfi (nő) számára. A csábítás eme finomabb formáját nevezik az aktív-analitikusok így: „az anya (apa) szemet vetett a fiára (lányára)”.

¹⁰ Chodorow, Nancy J. 2000. *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest: Új Mandátum. 73.

¹¹ Ferenczi Sándor, 1971. Nyelvezavar a felnőttek és a gyermekek között. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat. 215-226.

Oidipus elhárításai

Freud az *Álomfejtés*-ben így ír az *Oedipus király* című drámáról: „A darab cselekménye [...] nem más, mint az egyre fokozódó, emelkedő, művészién késleltetett és a lélekelemzés munkájához hasonló leleplezés.”¹²

Ahhoz azonban, hogy ez a leleplezés megtörténjen, Oedipusnak le kell bontania saját elhárítási formáit. Érdekes megfigyelni ezek változatosságát a dráma szövetében.

Az első nagy sokk, ami a gyanútlan Oedipust éri, Tiresiasztól jön, aki vonakodik feltárni az igazságot. Oedipus fenyegetőzésére mégis a szemébe mondja: „e föld szennye, akit átkozol, te vagy!”, majd: „Azt mondom: a gyilkos, akit kutatsz, te vagy!” A szörnyű állítások és az önképe közötti kognitív disszonancia csökkentésére Oedipus először a jós vakságát gúnyolja, majd megrágalmazza, végül örültnek nevezi. Önmagát pedig fölértékeli, mint a talány megfejtőjét és a város megmentőjét. A párbeszéd végén Tiresias összefoglalja a múltat, megjósolja a jövőt és elmegy. Oedipus is sarkon fordul és bevonul a palotába. A Kar hosszú monológja következik, amit Oedipus belső hangjának is tekinthetünk, de egyébként Oedipus verbálisan nem reagál a hallottakra. Ez emlékeztet arra a pszichoterápiás helyzetre, amikor a terápiában egy idő előtti értelmezés hangzik el, aminek a befogadására még nem kész a beteg, ezért nem is vesz róla tudomást.

Oedipus a Kreonnal való vitájában később ismét tagadásba menekül, majd megvádolja őt, hogy a hatalmára tör. Analitikus nyelven szólva projektív elhárítással próbálkozik: tudattalan agresszív indítékát, amely eredetileg az apára vonatkozott, eltolja Kreonra és az agresszív indulatokat neki tulajdonítja.

A drámai történet kifejlése és az analitikus feltárás hasonlósága

A drámában az előzmények feltárása lépésről lépésre halad visszafelé:

- ◆ Először tudomást szerzünk az Oedipus–Szfinksz-találkozásról és következményeiről.
- ◆ A thébaiak úgy tudják, hogy egy hármass keresztnél útonállók ölték meg a királyt, Laiost, nem sokkal Oedipus megérkezése előtt.
- ◆ Oedipus elmondja, hogyan élt Korinthosban.

¹² Freud, Sigmund, 1985. *Álomfejtés*. Budapest: Helikon. 189.

- ◆ Oedipust valaki „cserélt gyerekek” nevezi.
- ◆ Oedipus a származását kutatja és egy „szörnyű” jóslat miatt elmenekül („nevelő”) szülei házából.
- ◆ Oedipus elmondja, hogyan ölt meg egy öregembert.
- ◆ Megtudjuk, hogy vélt szüleinek nem vérszerinti gyermeke.
- ◆ A pásztorok elbeszélik megtalálásának és kitevésének a körülményeit.
- ◆ Végül kiderül az eredeti ok: „baljóslat miatt”, mivel apja azt a jóslatot kapta a születése előtt, „hogyan fogja ölni szüleit.”

Minél jobban távolodunk a múltba, annál érthetőbbé válik a jelen. A rejtett patológia tudatosul és szétveti a jelent. A feltáró munka befejeződött, Oedipus magára ismer: „Óh, jaj, jaj, jaj! Minden tisztán napvilágra jő!” És következik a gyötrelmes belátás: „Ott születtem, hol nem kellett; azt vettem el, / kit nem lehet; s megöltem, akit nem szabad!”

A mitológiai elemektől megfosztott Oedipus és Elektra „biográfiája”

Oedipus sorozatosan traumatizált ember: a jóslat miatt nem kívánt gyermek, akinek meg sem szabadott volna születnie. „A szubjektum már fogantatása előtt megkezdte létezését a leendő szülők fantáziájában” – írja Lefft – ez döntően befolyásolja a gyermek későbbi sorsát és a szülői gondoskodást is.¹³ Alkoholos mámorban történt Oedipus fogantatása. Néhány napos csecsemőként elszakad szülőanyjától, ami súlyos pszichotraumát okoz. Fizikai traumát is elszenved, mert bokáját átfúrják.

Hosszú ideig biztonságban és jólétben él, de lelkét megzavarja a „titok a családban”, az örökbefogadás titka. Majd váratlanul és felkészületlenül el kell hagynia otthonát, s ez újabb lelki traumát jelent. Az éretlen személyiség tudattalan vágyrezdüléseinek engedve vét az „erkölcsi” tilalmak ellen. Büntetése a szimbolikus kasztráció és a számkivetettség, a menekülés saját büntudata elől.

Elektra személyiségének a sajátosságai és személyiségalakulásának a háttere szintén kiolvashatók a drámából. Személyiségfejlődését meghatározza anyjához való ellenséges viszonya. Klütaimnésztra valószínűleg nem volt „elég jó anya”. A kapcsolódó mitológiai történetekből erre némi magyarázatot kapunk, megtudhatjuk belőlük, hogy Agamemnón rablás útján, erőszakkal hozta őt a házába, miután megölte első férjét és csecsemőjét.

¹³ idézi Lust Iván, 1999. A vágy és hatalom. *Thalassa* (10) 1999 2-3: 32.

Élektra elmondja, hogy a kisgyermek Orestést anyja helyett póttanyaként dajkálta és gondozta. Élektra mindig is úgy érezte, hogy anyja gyűlöli őt.

Az anya tragikus körülmények között vesztette el legkedvesebb leánygyermekét, Iphigeneiát, aminek kettős hatása lehetett. Egyrészt nem tudta szeretni az élőket, mintha rájuk haragudott volna az elveszettért, másrészt gyűlöletét áttolhatta a gyilkos apáról annak megmaradt gyermekeire (kivéve a behódolót). Élektra tehát szükségképpen ellenséges az anyjával, mert rossz anyának tartja; mert apa- és férjgyilkost lát benne, aki a házasság tisztaságát is beszennyezte; mert úgy véli, hogy a királyi hatalomra is tör; s végül mert irigylit anyjától az újabb terhességet, ami neki nem adatik meg.

Elhunyt apját viszont idealizálja Élektra, elhúzódó gyászába szadisztikus elemek is vegyülnek: „gyötröm őket, mert a haltat ennyire tisztetem” – mondja. Anyjával, a fallos birtokosával ellenséges, ezért nem tud vele identifikálódni és így megfelelő női szerepviselkedést sem képes kialakítani. Élektra menekül a nőiség elől,¹⁴ személyisége nélkülöz minden nőiességet. Magát csökkent értékűnek, cselekvésre alkalmatlannak tartja, ezért passzívan alárendeli magát a férfierőnek, maga elé helyezve a férfit, a pénisz birtokosát, Orestést, és tőle várja a megoldást. Elhúzódó gyásza és ellenséges női magatartása mögé rejti péniszirigységét. Mindez infantilis rögzítettségben tartja elhunyt apjával, így nincs mód az Elektra-komplexus feldolgozására. Élektra mintegy sűrítve magában hordozza a lányok előtt álló feladatot, a péniszirigység feldolgozását és a saját értékek megtalálását.

#

Dolgozatom egyszerre tett kísérletet mitologikus, historikus oknyomozásra és irodalompszichológiai értelmezésre. Freud az *Álomfejtés*-ben azt írja: „Talán mindannyiunknak az volt megírva a sors könyvében, hogy első nemi eszmélésünk az anyára, első gyűlöletünk és erőszakos kívánságunk az apára irányuljon; legalábbis álmaink erről győznek meg.”¹⁵

Azt próbáltam bizonyítani – Bachofen matriarchátus-konceptiójának a segítségével –, hogy az emberi nem alapkonfliktusa (sorsa), amelyeket Szophoklész drámái hordoznak magukban, nem csupán tudattalan fantáziák és vágyak megjelenési formái, hanem az emberiség fejlődéstörténetének történelmi–társadalmi–kulturális „emlékmaradványai” is.

¹⁴ Horney, Karen, 1996. Menekülés a nőiség elől [1926]. *Thalassa* (7), 1996 1:7-20.

¹⁵ Freud, Sigmund, 1985. *Álomfejtés*. Budapest: Helikon. 189.

Következésképpen megkülönböztetem a férfi és a nő alapkonfliktusait, abból kiindulva, hogy a pszichoanalízis alapvetően szexuális (fejlődés-) elmélet. A klasszikus megfogalmazás a nemi identitás és a társadalmi nem kialakulásában kizárólagos szerepet tulajdonított az Ödipusz-komplexusnak és az apának. Az Ödipusz-komplexus egy ontogenetikus szakasról, illetve egy folyamatról és következményeiről alkotott elméleti konstrukció, amit Freud elsősorban a férfinemre vonatkoztatott. A női szexualitás és fejlődésmenet, valamint a nő, mint felettes énnel bíró és magasfokú kreativitásra képes, a férfival egyenértékű személyiség ebbe a konstrukcióba viszont meglehetősen kidolgozatlanul, sematikusán, immanens módon leértékelve épült be.

Az ortodox freudizmussal szemben az újabb elméletek a női és férfi fejlődésmenetről már differenciáltabb képet dolgoztak ki, bio-pszicho-kulturális-szociológiai-társadalmi kontextusba ágyazva azt. Elméleti irányultságuknak megfelelően különböző hangsúlyokkal, de az Ödipusz-komplexust, mint meghatározó konfliktust egyik sem kerülhette meg. Legfeljebb, mint a tárgykapcsolat-elmélet feminista követői, a preödipális és ödipális-szakaszban az anya szerepét és az anya-gyerek kapcsolatot emelik ki, vagy mint az interperszonális pszichoanalízis képviselői, az interperszonális dinamikára és a kulturális hagyományokra teszik a hangsúlyt.

A pszichoanalízis eddigi történetének ellentmondása, mondhatni hiányossága, hogy a lányoknál is meglévő és a fiúkétól különböző fejlődési szakaszt – megannyi felhalmozott elméleti és klinikai tapasztalat birtokában – a „női Ödipusz-komplexus” vagy a „lányok Ödipusz-komplexusa” névvel illeti. Az Ödipusz-komplexus elnevezés férfifitalálmány. Freud zseniális szimbólumteremtő képességét, ugyanakkor paternalista, férficentrikus szemléletét is örzi. A *női Ödipusz-komplexus* megkülönböztető jelzős szerkezete – ami valójában azt jelenti, hogy „nem férfi” –, egy uniformizáló, uniszex attitűd és terminus technicus, miközben az elméleti diskurzus – ebben élen jár a feminista pszichoanalízis – az eltérő sajátosságokról szól.

Jung megkísérelte az *Elektra-komplexus* szinonima alkalmazását,¹⁶ amit azonban a szakmai nyelv nem fogadott be. Ennek oka lehetett Freud ellenállása a tanítványok újításaival szemben és Jungnak a freudi pszichoanalízistől való elhajlása is.

A Szophoklész-dráma *Elektrája* nagy fejlődéstörténeti fordulatot hajtott végre azzal, hogy elköteleződött az apa és mindazok az értékek és normák mellett, amelyeket az apai elv a kultúrában képvisel. A világirodalom nagy nőalakjai között ezért is válik alakja különlegessé. De ha *Elektrát* mint drámai hősnőt analízis alá vonjuk, véleményem szerint egyértelmű, hogy

¹⁶ vö. Laplanche, J.–Pontalis, J.-B., 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai. 99.

személyisége esszenciálisan hordozza magában mindazokat a sajátosságokat, amelyeket az újabb analitikus elméletek és a klinikai tapasztalatok a nőiség alakulásáról és buktatóiról összegyűjtöttek, tudatosítottak.

N. Chodorow leszögezi: az, hogy „...mindenkinek van biológiai és társadalmi neme, hogy mindnyájan sajátos szexuális szerveződéssel és irányultsággal rendelkezünk, hogy mindnyájan vagy férfiak vagy nők vagyunk – ez része alapvető identitásunknak és a világban való létezésünknek”.¹⁷ Ezzel a megfogalmazással egyetértve hívom fel a figyelmet arra, hogy bár „pszichológiai értelemben nemekkel vagyunk »ellátva«”,¹⁸ a pszichoanalízis teoretikus szókészletéből még hiányzik a nőkre jellemző alapkompexusz valódi elnevezése.

(Ezúton mondok köszönetet dr. C. Molnár Emmának a tanulmányom megírásához nyújtott ösztönzéséért és tanácsaiért.)

¹⁷ Chodorow i.m. 234.

¹⁸ ugyanott

¹⁸

Felhasznált irodalom:

Bachofen, Johann Jakob, 1978. Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természetére alapján. In: Bachofen, J. J., *A mítosz és az ősi társadalom*. Válogatott írások. Budapest: Gondolat. 97-310.

Chodorow, Nancy J., 2000. *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest: Új Mandátum.

Csabai Márta, Erős Ferenc (szerk.), 1997. *Freud titokzatos tárgya*. Pszichoanalízis és női szexualitás. Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum.

Ferenczi Sándor, 1971. Nyelvzavar a felnőttek és a gyermekek között. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Gondolat. 215-226.

Ferenczi Sándor, 1997. *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Budapest: Filum.

Freud, Sigmund, 1985. *Álomfejtés*. Budapest: Helikon.

Freud, Sigmund, 1992. *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest: Kossuth.

Freud, Sigmund, [1993.] *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi.

Freud, Sigmund, 1995. *Totem és tabu*. Budapest: Cserépfalvi.

Freud, Sigmund, Három értekezés a szexualitás elméletéről; Az Ödipusz-komplexus eltűnése; A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In: Freud, Sigmund, 1995. *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi.

Freud, Sigmund, 1999. *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Filum.

Grünberger Béla, 1997. A kincsestárat teremtő gyermek és a kitérés az Ödipusz elől. *Thalassa* (8) 1997: 2-3: 5-20.

Horney, Karen, 1996. Menekülés a nőiség elől [1926]. *Thalassa* (7), 1996 1:7-20.

Kerényi Károly, 1977. *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat.

Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György, 1984. *A görög kultúra aranykora*. Budapest: Gondolat.